TÜRK KÜLTÜRÜNDE DELİ VE DELİLİK

Fuzuli Bayat

ÖTÜKEN

FUZULI BAYAT, 1958 yılında Azerbaycan'da doğdu. 1984 yılında Azerbaycan Yabancı Diller Üniversitesi Fransız-İngiliz Dili Bölümünü üstün başarıyla ve yüksek lisans derecesi alarak bitirdi. 1990 yılında Özbekistan Bilimler Akademisinin Dil ve Edebiyat Enstitüsünde doktora tezini savunarak "Doktor of Philosophie" unvanını aldı.

1990–1992 yılları arasında Azerbaycan Bilimler Akademisinin Edebiyat Enstitüsünde ilmi araştırmacı olarak çalıştı.

1993–1995 yıllarında Ortak Türk Edebiyatı Bölüm başkanlığı görevini yaptı. 1993–1997 yıllarında baş ilmi işçi (doçent) unvanı ile çalıştı.

1997–1999 yılları arasında ise Dede Korkut Ansiklopedisi hazırlama kurulunda başkan yardımcılığı ve yazarlık görevlerini yaptı. Yapmış olduğu çalışmalardan dolayı 1997 yılında Azerbaycan Yazarlar Birliğinin üyesi seçildi ve halen de Yazarlar Birliğinin üyesidir.

1997 yılında üst aşama doktora tezini savunarak Filoloji İlimler Doktoru, "Doktor of Sciences" (Profesör) unvanını aldı.

Bugüne kadar yurt içi ve yurt dışında yayımlanmış 30'dan çok kitabı:

1. *Oğuz Epik Enenesi ve Oğuz Kağan Dastanı*. Bakı: Sabah Neşriyatı, 1993
2. *Ali Şir Nevai Hakkında Rivayetler*. Bakı: Yazıcı Neşriyatı, 1994
3. *Hoca Ahmet Yesevi ve Halk Sufizminin Bezi Problemleri*. Bakı: Ağrıdağ Neşriyatı, 1997
4. *H. Koroğlu, Oğuz Kahramanlık Eposu*. Bakı: Yurd, 1999 (Tercüme A. Emrahoğlu, P. Alioğlu, Ş. Ahmedova ile birlikte)
5. *Korkut Ata. Mitolojiden Gerçekliğe Dede Korkut*. Ankara: KaraM, 2003
6. *Köroğlu. Şamandan Aşıka, Alptan Erene*. Ankara: Akçağ, 2003
7. *Türk Dili Tarihi. Başlangıçtan Günümüze Kadar Türk Dili*. Ankara: Yol, 2003; 2. Basım, Çorum: KaraM, 2006
8. *Türk Şaman Metinleri. Efsaneler ve Memoratlar.* Ankara: Piramit, 2004; 2. Basım, Ankara: 3ok, 2005
9. *Mitolojiye Giriş*. Çorum: KaraM, 2005; 6. Basım, İstanbul: Ötüken, 2017
10. *Ay Kültünün Dini-Mitolojik Sisteminde Türk Boy Adları Etimolojisi*. Ankara: 3ok, 2005
11. *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul: Ötüken, 2006; 5. Basım, İstanbul: Ötüken, 2017
12. *Oğuz Destan Dünyası. Oğuznamelerin Tarihi, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü*. İstanbul: Ötüken, 2006; 2. Basım, İstanbul: Ötüken, 2013

13. *Türk Mitolojik Sistemi. Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi*, Cilt: 1. İstanbul: Ötüken, 2007; 2. Basım, İstanbul: Ötüken, 2011; 3. Basım, İstanbul: Ötüken, 2015
14. *Türk Mitolojik Sistemi. Kutsal Dişi – Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler – İyeler ve Demonoloji*, Cilt: 2. İstanbul: Ötüken, 2007; 3. Basım, İstanbul: Ötüken, 2016
15. *Eski Türkçe Sözlük*. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2008 (M.Esen Aliyeva ile birlikte)
16. *Orta Türkçe Sözlük*. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2008
17. *Büyük Türk Bilgini ve Ansiklopedisti Kaşgarlı Mahmut*. İstanbul: Ötüken, 2008; 2. Basım, İstanbul: Ötüken, 2014
18. *Türk Destancılık Tarihi Bağlamında Köroğlu Destanı (Türk Dünyasının Köroğlu Fenomenolojisi)*. İstanbul: Ötüken, 2009; 2. Basım, İstanbul: Ötüken, 2016
19. *Türk Kültüründe Kadın Şaman*. İstanbul: Ötüken, 2010; 2. Basım, İstanbul: Ötüken, 2012; 3. Basım, İstanbul: Ötüken, 2015; 4. Basım, İstanbul: Ötüken, 2017
20. *Folklor Hakkında Yazılar (Nezeri Meseleler)*. Bakı: Elm ve Tehsil, 2010
21. *Der Amadi ber Osturaşinasi (Ostureşinaseyi Torkan). (Mutercim Kazım Abbasi)*. Tebriz: Yaran, 1390 (2011)
22. *Zahireddin Mehemmed Babur, Baburname*. Bakı: Avrasiya Press, 2011
23. *Türk Tekke (Tasavvuf) Edebiyatı*. Bakı: Elm ve Tehsil, 2011
24. *"Koroğlu" Dastanının Menşeyi*. Bakı: Elm ve tahsil, 2012 (Hatire Beşirli ile birlikte)
25. *Folklor Dersleri*. Bakı: Elm ve Tehsil, 2012
26. *Övliya Menkabeleri veya Türk Dervişlerinin Kerametleri*. Bakı: Elm ve Tehsil, 2013
27. *Azerbaycan Folkloru ve Yazılı Edebiyat*. Bakı: Elm ve tahsil, 2013 (Hatire Beşirli ile birlikte)
28. *Kerbela Folkloru. Muharremlik Rituallarından Şebih Meydan Tamaşalarına*. Bakı: Elm ve Tehsil, 2014
29. *Mitten Yazıya, Sözden Tarihe Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Ötüken, 2016
30. *Kadim Türklerin Mitolojik Hikayeleri*. İstanbul: Ötüken, 2017; 2. Basım, İstanbul: Ötüken, 2017
31. *Şamandan Samazene Oyun ve Oyunçu*. Bakı: Elm ve Tehsil, 2017

ve 150'den fazla makalesi bulunmaktadır.

Evlidir 3 evladı, 4 torunu var.

İÇİNDEKİLER

I. KÜLTÜREL DELİLİK 9
1. Başlangıçta 9
2. Delilerin Dış Görünüşleri 15
3. Toplumlara Göre Deli 19
4. Kültürde Delilik 24
5. Sonda 33
II. ŞAMANLIK DELİLİKTİR 35
6. Özel Statülü Deli 35
7. Delilikle Suçlanma veya Şaman Hastalığı 38
8. Ruh Tutmuş Şaman 52
9. Son Söz 60
III. DEDE KORKUT DELİLERİNİN ETNOPSİKO-SEMBOLİZMİ 62
10. Giriş 62
11. İşlevsel Bakımdan Şamanlıktan Oğuznamelere Kadarki Delilik 63
12. Delilik Örtüsü Altında Saklanan Sırlar 73
13. Netice 82
IV. KÖROĞLU'DA DELİLİK, CÜNUNLUK ANLAMINDA ALP ERENLİK MODELİ 84
14. Alplık Bağlamında Delilik 84
15. Deliler Ocağı ve Epik Destanlarda Deli 92
16. Cünunluk 98
17. Köroğlu'nda Eren Tipi Olarak Tasavvufî Delilik 105
18. Gelinen Sonuç 109
V. DİLDE DELİLİK 110
VI. DELİLİĞİN MARİFETİ 123
19. İlahî Aşk Delileri 123
20. Aşk Delilerinin Marifeti 125
21. Tasavvuf ve Halk Edebiyatında Cünunluk, Mecnunluk, Keremlik 133
22. Tasavvufî Delilikte Mecazî Sarhoşluk 141
23. Mecnunluktan Meczubluğa 146
24. Yekûn 153

VII. KUTSAL DELİLER (MECANİN-UL HAK) 155
25. Kutsal Delilik 155
26. Kutsanmış Deliler: Tanrıoğulları - Sermesteyi Devanayi Bork, Temir Boko, Şuno vb. 157
27. Abdallar 166
28. Velilikten Deliliğe 175
29. Bitirirken 196
VIII. AKILLI DELİLER (UKALAU'L-MECANİN) VEYA KOMİK TİPLEMELER 199
30. Meseleye Bakış 199
31. Komik Tiplemeler: Aldar Kosa, Nasreddin Hoca, Behlül Divane/Danende vb. 201
32. Deli Fıkraları 220
33. Saray Soytarıları 229
34. Son Söz 236
IX. DEĞERLENDİRME 238
KAYNAKÇA 240

DİZİN 253

I. KÜLTÜREL DELİLİK

Vehb bin Münebbih:
"Adem, deli olarak yaratılmıştır.
Eğer deliliği olmasaydı, hayattan zevk almazdı."

1. Başlangıçta

Delilik başlangıçtan beri (ab initio) vardı. Semavî ve gayri semavî kitapların hepsinde insanlar bir baba ve anadan doğmuştur. İbrahimî dinlere göre bu, Hz. Adem'le Havva, Türk mitolojisinde Törüngey'le Ece'dir. Adem de, Törüngey de delidirler, çünkü yasakları bozup cennetten kovulmak, hayatın zevkine kapılmak deliliktir. Arapların ünlü mutassavvuf delisi olan Şibli'nin de dediği gibi, "Hayattan ancak deliler zevk alır". Yasaklara, dolayısıyla düşünce bağnazlığına karşı isyan eden deli, ilk insanın kendisidir. Cennetten kovulmakla insanlığın mukaderatını değiştiren ilk insan, deli olarak adlandırılan ecdadımızdır. İlk insana, ecdadımıza, Allah'ın (cc) ilk peygamberine verilen delilik, ilahî bir lütuftur, gerçek bilgeliğin kendisidir, ermişliktir, Rabbine olan sonsuz aşkıdır.

Türk kültüründe deli ve delilik çok çeşitli, çok anlamlı bir kavram olup şamandan sufiye, âşıktan komik tiplere, tanrıoğlundan evliyaya, bimarhanelerde tedavi görenlerden, çılgın kahramanlara, esrar ilmini bilen evliyalara kadar geniş bir kavramı içermektedir. En azından aklî dengesi olmayan ve doğuştan deli olanlarla, bir tecelladan, ilahî aşkın şiddetinden, Hüsnü Mutlak'ın güzelliğinden delirenleri; çeşitli nedenlerden, meselâ şarap içmekten, baharın gelişinden, kanın çoşmasından, esrar çekmekten aklını kay-

bedip delirenlerle, aşırı sinirden cinnet geçirenleri; fiziksel travmalardan akli selimini kaybedenlerle, bazı toplumsal baskılardan dolayı kendini deli gibi kaleme verenleri; atılgan, dürüst, gözüpek olanlar, yani doğal olarak delikanlı, deli dolu olanlarla, deli veya zırdeli diye adlandırılanları; Allah'ın güzel sıfatlarının azameti karşısında sürekli cezbe halinde olanlarla, delilik hastalığına yakalananları; deli muamelesi görenlerle, cinnet geçirenleri ve nihayet bunların hepsiyle kutsal delileri ayırmak gerekir. "İnsanların nazarında deli; küfreden, söven, taş atan, elbiseyi yırtan veya onların geleneklerine muhalefet edip, kötü gördükleri şeyleri yapandır".[1]

Sapla samanı ayırt edemeyen avam kitle, dinî inançları çıkara çevirenler ve aklın dar mantığından kurtulamayanlar tarafından peygamberlerin de çoğu, zamanlarında deli muamelesi görmüş, taşlanmış, dışlanmış, öldürülmek istenmişlerdir. Hatta inanmayanlar tebliğ için gönderilen elçilere de inanmayıp onlara deli ismini takmış, bununla da yetinmeyip toplumdan men etmeye kalkışmış, tebliğden vazgeçirmeye çalışmışlardır. Allah-u Teala Kur'an'da mecnun kelimesiyle bu durumu şöyle açıklıyor: "Ondan önce Nuh'un kavmi de yalanladı, hem de kulumun yalancı olduğunda ısrar ederek, 'O, delirdi' dediler. Ve Nuh davetten vazgeçmeye zorlandı. Bunun üzerine Rabbine, 'ben yenik düştüm. Bana yardım et!' diyerek yalvardı"[2]. Başka bir yerde "Musa dedi ki: O, sizin de Rabbiniz, daha önceki atalarınızın da Rabbidir. Firavun: Size gönderilen bu elçiniz mutlaka delidir, dedi. Musa devamla şunu söyledi: Şayet akletseniz, O, doğunun, batının ve ikisinin arasında bulunanların Rabbidir"[3]. Mekke'nin ileri gelenleri de, baş-

---

[1] Ebu'l-Kasım en-Neysaburi, *Akıllı Deliler-Ukalau'l-Mecanin*, Çev: Y. Atak. İstanbul, 2013, Şule Yayınları, s. 20.

[2] Kamer 54/9-10.

[3] Şuarâ, 26/26-28.

ta amcası Ebu Leheb olmak üzere, Hz. Muhammed (sav) hakkında o bir kahindir, o bir delidir dediler. Hatemül enbiyaya deli diyenlere kendisi değil de, Kur'an, Kalem, Fussilet, Zariyat, Araf, Tekvir ve diğer surelerdeki ayetlerle cevap verdi.

Netice olarak toplum hiçbir zaman kendi kurallarına ters düşen düşünceyi, hareket ve tavırları kabul etmemiştir. Bütün zamanlarda bu tür aykırı davranışlar, sıradışı haller kültürel bir olgu olarak delilik gibi algılanmıştır.

Hele kendini deli olarak takdim edenler, aşkın şiddetinden ruhsal bunalım yaşayanlar, dünyayı hiçe sayıp deli görünenler, delice yiğitlikleriyle ün kazananlar, aklî dengesi yerinde olmayıp fiziksel ve ruhsal açıdan zararlı olanlar ve hastanelere, tımarhanelere kapatılanlar vb. delilik olgusunun çok yönlülüğünden, deli kavramıyla kastedilenlerin rengârenkliğinden söz açmaya imkân tanır. Bütün delilik türlerine bakmadan basit bir şekilde ifade edersek deli, hiçbir yasal yükümlüğü olmayan kimsedir. İster kültürel delilik isterse de tıbbî bir akıl bozukluğu olsun, onun klasik tanımlaması genelde davranışlarla, herkesçe kabul gören umumî normlara bakarak belirlenir.

Delilik konusunu ayrıntılı bir biçimde ele almadan önce önemli bir meseleyi de kaydetmekte yarar vardır. Bu monografinin inceleme konusu tıbbî bir rahatsızlık olan şizofreni (deli) olmasa da bazen onlardan söz açılmasının kaçınılmaz olduğunu da vurgulamak lazımdır. Eski Yunan ve Roma, sonraki Hrıstiyan medeniyeti deliyi değil, toplumu deliden korumanın yollarını aktarırken İslam'dan önceki ve sonraki Türk toplumu ve genelde İslam dünyası deliyi korumayı amaçlamıştır. Çünkü İslam dini, tümüyle insanı iyiliğe çağıran mesajları içermektedir. O bakımdan deliyi korumak yasal kurallarla belirlenmeyen, âdete, ananeye, örfe dayalı yükümlülüktür. İslam toplumunda deliler

yalnızca siyasî ve dinî otoriteyi sarsacak davranışlarından dolayı cezalandırılmıştır.

Deliliğin olgusal tarafları ile beraber bir de kurgusal tarafları vardır. Kerem, Mecnun, Züleyha olgusal delidirler, Hüsnü Mutlak karşısında bir anda akıllarını kaybedip ilahî aşk delisi olmuşlardır. Sağalmaları, akıllı olmaları imkânsızdır. Bu cünunların, mecnunların, meczubların bir yanı reel dünyada, bir yanı akıllıların tasavvur edemedikleri, sınırları belli olmayan başka bir dünyadadır.

Ciddi konuşma dilinden mizah diline geçmenin kendisi de delililiktir. Nitekim toplumun çekinerek konuştuğu, yahut hiç konuşmadığı meseleleri mizahsı bir dille alaya almak büyük bir cesarettir, aynı zamanda da deliliktir. Bunu yapan Behlül Divane (Danende), Nasreddin Hoca ukalau'l-mecanindirler, yani kurgusal delidirler, deli gibi görünen akıllılardır. Peygamberler, evliyalar, mitolojilerdeki tanrıoğulları ruhla aklı bir arada yaşayan mecanin-ul Hak, yani kutsal delidirler. Gerçek ve esasen de folklorik yaşamın en ilginç, en cesur ve kendine özgü taraflarıyla kahramanlık örneği olan delidolu tiplerinden Köroğlu ve keleşleri, Alıp Manaş, Nuryung Bootur, Deli Dumrul, Deli Tundar doğuştan delikanlıdırlar, gözüpektirler, cilasundurlar, alp erendirler.

Bir de İslam ve Türk-İslam medeniyetinde muhalif delilik vardır. Bunlara veleh denilmiştir. Buradan da muvelleh kelimesi türemiştir. Muvelleh kelimesi Arapça "veleh" kökünden gelip, muhalif deli velileri tanımlar. Veleh kelimesi ise sözlüklerde hüzün, şiddetli vecd, üzüntü, sevinç veya korkudan dolayı aklın gitmesi, hayrete düşmek, çılgına dönmek, kendini kaybetmek gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvuf ıstılahları sözlüklerinde ise veleh kavramı sersemlik, şaşkınlık, hayret, aşkın deli divane etmesi gibi anlamlarla karşılanmıştır. Kelimenin tefil babındaki "vellehe" formuna sadece modern Arapça sözlüklerde rastlanmakta-

dır. Bu sözlüklerde vellehe kelimesi çılgına çevirmek, ne yaptığını bilmez hale düşürmek gibi anlamlarla karşılanmıştır[4]. Tasavvufta âşıkların makamları içinde veleh makamına da rast geliriz. Şöyle ki garaim, iftitan (fitne, bela ve imtihana duçar olma), veleh (fazla hüzünden aklın gitmesi), dehş (aşığın aklının aşkın ateşiyle bulanık hale gelmesi) ve fenadan (kendi varlığından geçme Allah'ta kaybolma) oluşan bu beş makamdan biri de velehtir.

Siyasî iktidar tarikatlara açık destek verdiği halde, özellikle Yavuz Sultan Selim sonrası Osmanlı Devleti, ulemanın da kışkırtmasıyla marjinal sufililere (İbn Teymiyye'nin suçlamasıyla şeytanın velileri)[5], muvelleh dervişlere en iyi halde sıcak bakmamış, o nedenle de bu derviş zümreleri hiçbir zaman devletten yardım görmemişlerdir. Bunun tersi Moğollar ve Türkleşmiş İlhanlılar, Melami-meşreb Şii-Bâtınî marjinal sufilere her zaman destek vermiştir. Mesela dinin zâhir ibadetlerine önem vermeyen Barak Baba'nın, İlhanlıların yanında büyük itibarı vardı. Tıpkı Anadolu'da Barak Baba'dan önce faaliyet gösteren, dış görünüşüne önem vermeyen, namaz kılmadığı, şeriata uymadığı

---

[4] Öztürk Eyüp, *Velilik ile Delilik Arasında -İbnu's-Serrac'ın Gözünden Muvelleh Dervişler*, İstanbul, 2016, Kitap Yayınevi, s. 19.

[5] Bir Hanbeli fıkıh alimi olan İbn Teymiyye, özellikle Melami-meşreb gezgin dervişlere şeytanın velileri adını vermiş, bu deli görünümlü velileri sapkın, dinden sapmış olarak nitelemiş, onlara karşı şiddetli eleştiri yapmış, onları ehl-i sünnetin dışına çıkmakla suçlamıştır. Ehl-i sünnete uymayan herhangi bir uygulamayı da dinden çıkma olarak nitelendirmiştir. İbn Teymiyye'ye göre ibadetsiz, taatsiz Hakk'a ulaşmak sapkınlıktır. Keramet, ziyaret, sema gibi tasavvufî unsurlar, ilm-i ledün gibi meseleler İbn Teymiyye'de olumsuz yönden ele alınmıştır. Sonraki dönem Anadolu ulemaları daha da ileri giderek Alevi-Bektaşi, bütünlükte ise kızılbaş zümrelerin ehl-i sünnete uymayan yaşam ve inanç öbeklerini Hristiyan ve Musevilerden de tehlikeli görmüş, bu akımların temsilcilerini ortadan kaldırmaya çalışmışlardır.

söylenen[6] Şii-Bâtınî akıdeli Hacı Bektaş Veli de Moğollar nezdinde itibar sahibi idi. Sarı Saltuk, Dobruca'da yaşayan halk ve hatta Hrıstiyan kralları tarafından hürmet görmekteydi. Şeyh Taceddin'e, Hülagu her türlü yardımda bulunacağı vadini vermişti vs.

Delilik konusuna dönecek olursak kimseye zarar vermemelerine rağmen, hal ve hareketleri, giyim ve yaşamları, inanç ve ibadetleri ile seçilen, çoğu zaman deli adlandırılan Melami meşrebindeki derviş zümreleri, ulemaya göre dinin temellerini sarsacak muhalifler idi. Dinî vacibatlara, çarpık toplumsal düzene, siyasî iktidara, resmî mezhep otoritesine karşı çıkan, mufalefet eden Melami meşrep sufi gruplarına deli denilmiştir. Bu deliler ne ukalau'l-mecanin ne mecanin-ul Hak ne de meczupturlar. Bunlar hem akıllı hem de kutsal delilerden farklı muhalif deli görünümlü velidirler.

Türk kültüründe deli denildiğinde; oldukları mevkiye, çeşitliliğine, yerine, tarzına bakmaksızın her bakımdan normalin dışında olanlar kastedilmiştir. İnsan doğasının fevkaledeliklerini, hürriyetini deliler kadar genişleten ikinci bir çeşit zümre yoktur. Gerçi en-Neysaburi insanların üç sınıf; deli, yarı deli ve akıllı olduğunu söyleyip deliye gelince, sana ondan bir zarar gelmez, yarı deliye gelince o seni yorar, akıllıya gelince o sana yük olmaz, derse de[7] kültürel delilik göründüğünden daha karmaşık bir olgudur. Ancak yine de şöyle tamamlayalım: İnsanoğlu yaratılıştan az veya çok derecede delidir, deli olarak da kalacaktır.

---

[6] Ahmet Eflaki, *Ariflerin Menkıbeleri*, C. I. Çev: T. Yazıcı, İstanbul 1995, MEB Yayınları, s. 598.

[7] Ebu'l-Kasım en-Neysaburi, *a.g.e.*, s. 66.

2. Delilerin Dış Görünüşleri

Deliler, giyim-kuşamları, yaşamları ve dış görünüşleriyle de toplumda fark edilirler. Hatta yiğit, gözüpek olan deliler de diğerlerinden farklı elbise taşır, boyları, vücutları ile korku yaratırlar. Akıllı ve kutsal delilerin de giyimleri, tavırları onları ilk andan ele vermektedir. Nitekim hal ve tavırları, marifetleri farklı olan deliler söz konusu olduğunda, en-Neysaburi'nin ve İbnu's-Serrac'ın verdiği bilgilerde kalenderilerin, haydarilerin, cavlakilerin, abdalların giyim-kuşamları, yaşamları ve halkın onlara bakışında ilginç şeyler görürüz. Bu iki Orta Çağ yazarına ve diğer kaynaklara dayanarak özetle, delilerin giyimleri ve dış görünüşleri hakkında şunları söylemek mümkündür:

Deliler yünden yapılmış elbise ve yünden yapılmış gömlek giyerlerdi. Üzerlerinde çok zaman kolları, yakaları açık tek bir hırka olurdu. Onlar harabelerde, hamamların külhanlarında, kabristanda yatar, insanların içine karışmazlardı (mesela Veysel (Uveys) Karani). Yine ünlü bir deli olan Deli Sadun güneşin altında yünden giydiği cübbesindeki bitleri ayıklarken karşımıza çıkar. Deli adlanan bu zümreler saçlarını, sakallarını, kaşlarını, bazen bıyıklarını da tıraş eder, kulaklarına küpe takarak dolaşarlardı. Ellerinde tefleri, garip oyunlar oynar, nara atarlardı (mesela kalenderiler, abdallar, haydariler, cavlakiler gibi). Boyunlarına demir halkalar geçirir (mesela hayderiler, rifailer gibi), Barak Baba ve dervişleri gibi başlarına keçeden boynuz takardılar. Behlül de bacağını bir kabrin içine sarkıtmış toprakla oynamakta veya bir değneğe binmiş, çocuklar da arkasında koşmaktadırlar. Çocuklar, Felit adlı deliyi taşlamaktadırlar. Deli Cuayfıran kimseye aldırmadan çıplak halde koşarak geçmekte, Deli Abid de üzerinde yünden yapılmış eski bir cübbeyle dolaşmaktadır, Aneze'deki bir deli de taşlanmak-

ta ve dövülmekteydi. Yine eski, yıpranmış elbiseleri olan genç bir deliden de bahsedilir. Türk dervişi Baba Torlak'ın üzerinde bir kantardan daha ağır olan büyük bir elbisesi vardır. O vefat ettiğinde bu büyük elbisesi satılmış ve elde edilen parayla ona bir türbe yapılmıştır. Ebu Bekir el-Yafuri adlı bir deli dervişin de, dışarıdan bakıldığında ata binmiş bir ayı olduğunu düşündürecek kadar büyük ve acayip elbiseler giydiği kayıtlıdır. XIII. yüzyılın meşhur sufilerinden olan, namaz kılmayan, oruç tutmayan ve bir hamam kamininde yatıp kalktığı için Yusuf el-Kamini diye adlanan veli, uzun ve yerlerde sürünen elbiseler giyen, yalın ayak yürüyen, idrarını üstüne başına bulaştıran, temizlenme alışkanlığı olmayan, suyu çok az kullanan biri olarak tasvir edilmektedir. Yine meczup görünüşlü, namaz kılıp oruç tutmayan, taharethanede hayatını sürdüren, köpeklerle beraber yaşayan bir deli olan Süleyman et-Türkmani necasetlerden sakınmaz, temizlik yapmazdı.[8] Özetle, delilerin zâhirde ikrah doğuran görünüşleri, aslında anlayanlar için ilahî hallerden geçtiklerindendir.

Türk kültüründe şamanlar da heybetli görünüşleri ile diğerlerinden ayrılırlar. Nitekim şaman memoratlarının birinde şamanın korkunç görünüşü şöyle tasvir edilir: "Yüzüne ve gözlerine bakınca insandan çok, acayip yaratıklara benziyordu. Göğüsleri ve karnı şişmişti, beli kamburlaşmıştı. Ayakları eğri, alnı çökmüş, kaşları ise seyrekti. Uzun beyaz saçlarını, sarkık çenesini, ayrık dişlerini, iri ve etli dudaklarını görseler öteki dünyadan geldiği düşünülürdü. Ayrıca şaman şaşıydı. Kamlık yapmadan önce esnediği sırada ağzı kulaklarına ulaşırdı. Kamlık ederken dualar okur, güçlü ruhlarını kendinde toplar ve atılıp düşerek dans etmeye başlardı. Bu halini gören onun insan olmadığını, kötü bir ruh olduğunu düşünürdü. Başını geriye doğru eğerek gözlerinin beyazını açığa çıkarıp büyücülüğe başla-

[8] Genel olarak bkz. Ebu'l-Kasım en-Neysaburi, *a.g.e.*; Öztürk Eyüp, *a.g.e.*

dığı zaman, oradaki insanlar titremeye başlar, tüyleri diken diken olurdu".[9]

Türk şamanlarının elbiseleri de korkunç görünürdü. "İşte o esnada çadırın kapısı ses çıkararak aralandı. Kapıdan kar gibi bembeyaz saçları olan yaşlı bir adam eşiğe çıktı. Onun yüzü kızarmıştı, bakır renkli gözleri güçlükle görünüyordu. Üzerinde elbisesi yoktu, yalnız at derisinden olan paltosunu omuzlarına atmıştı. Çıplak ayağına kısa deriden bir ayakkabı giymişti, ama bağı yoktu".[10]

Deli diye adlandırılan bazı sufiler çıplak olduğu halde, bazıları yerlere sürünen uzun elbiseler giyer, bazıları boyunlarına deve kemikleri asarak dolaşır (Ammar el-Maşriki), bazıları temizlik yapmaz; su ile yıkanmaz, kendi necisi veya sidiğiyle elbisesini pisler (Muvelleh Hasan el-Kürdi), bazıları namaz kılmaz, oruç tutmaz (Said eş-Şağuri, Süleyman et-Türkmani), bazıları avret yerlerini göstermekten utanç duymaz (Abdullah Aybek el-Muvelleh), bazıları da ateş üzerinde yürür (rifailer). Deli olarak görülen bu zümrenin tek amacı kınanmak, ayıplanmak, aşağılanmaktır. Çünkü vecizeli sözleri, keskin zekâları, hazırcevap oluşları, uhrevî ve dünyevî bilgileri ile seçilen bu insanlar Allah'a olan yakınlıklarını, ulaştıkları manevî makamı gizli tutmaya büyük çaba göstermişlerdir. Bu giyim, dış görünüş ve zâhirî ibadetlere amel etmeme fukaha sınıfının büyük tepkisine sebep olmuş, tekke-medrese mübarizesi asırlarca sürmüştür ve sürmektedir.

Ortodoks sufilik, meselâ Mevlevilik de dış görünüşleri meczupları anımsatan velileri kabul etmemiştir. Eflaki, Mevlana'nın torunu Ulu Arif Çelebi'nin bir gün Sivas'ta sokakta kıyafeti perişan, külhan dumanından kararmış, el ve ayak tırnakları son derece uzanmış bir adama hal-

[9] Bayat Fuzuli, *Türk Şaman Metinleri, Efsaneler ve Memoratlar*, Ankara, 2005, 3ok, s. 230-231.

[10] Bayat Fuzuli, *Türk Şaman Metinleri*, s. 216.

kın saygı gösterdiğini görüp çok kızar, attan inerek adamın ensesine üç şiddetli tokat atar.[11] Bu da deli görünümlü velilere temteraklı yaşam sürdüren Mevlevi şeyhlerinin iyi bakmadıklarını gösterir. Hatta Mevleviler deli görünümlü velilere saygı gösterenleri de (genelde halk kitlesini) ayak takımı olarak adlandırmaktaydı.

Bütün bunlara bakmaksızın tasavvuf ehli ile şeriat ehli sürekli çatışma halinde olmuştur. İmam Gazali'nin barıştırmaya çalıştığı fukaha sınıfıyla fukara sınıfı hiçbir zaman mücadeleden vazgeçmemiş, medrese ile tekke ayrışması her zaman olmuştur. Ulema sufi çatışması aşkın metodoloji izahından, ilm-i ledüne, esneklikten muhafazakarlığa kadar geniş bir alanda sürdürülmüştür. Çünkü fukahaya göre esas olan akıldır, fukaraya göre ise aşktır. Eğer akıl masiva, yani kesret aleminde yaşamanın yollarını gösterir ve ahireti bu dünyada ibadetle, müminlikle kazanmaya çalışırsa, aşk vahdet alemine giden yolu temsil ettiği için ahireti, yani cenneti hiçe sayar. Durum böyle olduğunda şeriat ehlinin mutasavvuflara düşmanca tavrı, tasavvuf ehlinin de ulemayı şekilcilikle suçlaması kaçınılmaz olur.

Tasavvufa karşı en koyu tutumu ile Hanbeli mezhebinin din âlimleri mücadele etmişlerdir ki bunların da başında İbn Teymiyye gelmektedir. Din ve içtimai bir hadise olan tasavvuf bütün zamanlarda umutsuz, çaresiz, huzursuz, korku içinde yaşayan insanlara gönül rahatlığı getirmiş, onların kurtuluş yeri olmuştur. Gazali'nin uyum ve uzlaşma projesi sadece elit sufi olarak adlandırılan, aslında devletin resmî fıkıh mezhebinde olan tarikat mensupları ile ulema arasında sağlanmıştır. Bunlar Türk dünyasında Mevlevilik, Eşrefilik, Celvetilik, Halvetilik, Nakşıbendilik, kısmen zahidilik idi. Fukahanın barışamadığı sufilik ise Bektaşilik, Babailik, Kalenderilik, Haydarilik, Cavlakilik, Hurufilik,

[11] Ahmed Eflaki, *Ariflerin Menkıbeleri*, C.II. Çev: T. Yazıcı, İstanbul 1995, MEB Yayınları, s. 446.

Bayramilik, Safevilik vb. idi. Ancak ehl-i Sünnetin sufiliğe bakışı ile ehl-i Şianın bakışı farklı olduğundan durum değişiklik gösterebilirdi. Örneğin Bektaşilik, Kalenderilik, Hurufilik Şia mezhebince kabul gören tarikatler idi. Genel hatlarıyla tasavvuf başlangıçtan, yani zühd döneminden itibaren Emevi ve Abbasi hilafetine karşı bir itiraz olarak ortaya çıkmış, zamanla bu durum muhalif sufilik şeklinde bir yapılanmaya girmiştir. Marjinal sufilik (A.Y.Ocak) diye adlandırılan Melami meşreb sufilerle fukaha, dervişlerle ulema, velilerle umera arasında uyum hiçbir zaman olmamış, öldürülen, katledilen aşkın mistik şehitleri de genelde bu aşk cezbeli sufi mektebinin temsilcileri olmuştur.

3. Toplumlara Göre Deli

Eşref-i mahlukatı yaratan Allah (cc), onun mayasına nimetlerin en büyüğü olan aklı koydu. Eşref-i mahlukatı üstün kılan akıl; gayretle, sabırla, ilimle, çalışmakla çoğaltılması mümkün olmayan tek özelliktir. Ve insanlık başlangıçtan beri aklın sınır ötesi varlıkları anlamakta yetersiz olduğunun farkındaydı. İlahî olanlarla, hatta şeytanî olanlarla da alâka kurmak, aklın dışına çıkmakla mümkündür. Tam da bu noktada insanlığın bilinçaltına inmesi için geliştirdiği delilik metodu devreye girdi: Aklın zıddı olan delilik aynı zamanda aklın kavramayadıklarına ulaşmanın yoludur.

Her ne kadar deli denilince genel olarak anlaşılan ortak payda belli olsa da, her toplumda ve farklı dönemlerde deli kavramı çeşitlilik göstermiştir. O bakımdan, toplumlara göre deli kavramını genelleyecek olursak Batı ve Doğu, somut olarak Türk kültüründe delinin algılanma şekli ve deliyle münasebet tarzı üzerinde durmak gerekir. Türk kültüründe, Batı kültüründen farklı olarak deli, zaman zaman olumlu insandır. Nitekim toplum, akıllı geçinme-

yi yeğlediği içindir ki birçok gerçekleri delilerin dilinden duyur. Delilik gizli, gizemli bir güçtür, kendine çok zaman saygı uyandırmayı başarır. Delinin tanıdığı özgürlük anlayışı tamdır, bütündür, bazı yasakları tanımamaktır, tavırları da insanın bağımsızlığına vurgu yapmak yönündedir.

Toplum kendini normalin dışında hisetmekten uzaktır, o nedenle kendini normale kapılıp kalmış, tıkanmış hasta olarak görmez, aksine toplumsal normların, kuralların dışına çıkanlara -ki buraya filizoflar, büyük fizikler, bilim adamları, tarihin seyrini değişen kahramanlar, Tanrı'dan vahiy alan peygamberler, başka dünyalarla alaka kurabilen şamanlar, medyumlar, gelecekten haber veren büyücüler vb. Dahildirler- yer yer hem olumlu hem de olumsuz bakarlar. Tasavvufta her veli hemen hemen delidir. Yukarıda sıralananlar topyekûn deli diye adlandırılanlardır. Buna rağmen yukarıda da denildiği gibi her toplumun deliye, delilik olgusuna bakışı da farklıdır. İlk önce şunu kaydetmekte yarar vardır ki, "dünyanın farklı toplumlarını kapsayan sosyal araştırmalar içinde delilik, kimi zaman bir hastalık, kimi zamanda sosyal yapı içinde yer alan bir farklılık olarak algılanan popüler bir konu olmuştur. Deliliğin toplum, mitoloji, din, edebiyat ve dille olan ilişkisi Avrupa ve Amerika merkezli araştırmalarda ele alınmıştır".[12] Ancak gerek Türk sözlü kültürü gerekse yazılı edebiyat, deli ve delilik konusunda yeteri kadar malzeme vermektedir ki buradan da Türk ve Türk-İslam medeniyetinde delilik konusuna bakış açısını biçimlendirmek mümkündür.

Türk toplumu deli dediklerine saygı duymuş, onları Tanrı'nın emaneti bilip korumuş, erdemli insanlar gibi dediklerini önemsemiştir. Batı Hrıstiyan toplumu bunlara kâfir damgası vurmuş, ruhunu İblis'e kaptırmış tehlikeli insanlar gibi görmüş, zindana atmış, diri diri yakmış, dışla-

[12] Açа Mustafa, "Kent Kültüründe Deliler ve Delilerle İlgili Anlatılar: Giresun Örneği", Milli Folklor, 2013, sayı 97, s. 92.